

Volksuniversiteit - Kopstukken uit de filosofie

Ron Muijzer over Spinoza – verslag van de bijeenkomst op 5/3-2019

De situatie in de Republiek/Amsterdam

Het leit snel tot allerlei misverstanden wanneer je probeert een filosoof te begrijpen los van de cultuur en het tijdsgewricht waarin hij/zij opereerde. Daarom eerst een ruwe schets van Spinoza's omgeving.

In de 16^e en 17^e eeuw had vrijwel elk conflict in Europa op de een of andere manier ook met religie te maken

- religieuze en seculiere macht waren volledig met elkaar vervlochten

- religieuze leiders waren niet zelden ook legeraanvoerders

- de religieuze overtuiging van een koning was bepalend voor die van alle onderdanen

- religieuze autoriteiten konden recht spreken en mensen ter dood laten brengen

Het was chaos in Europa – doden – epidemieën – hongersnoden – volksverhuizingen

En zoals altijd vluchten mensen richting een plek waarvan ze denken dat het daar beter is – veilig een bestaan opbouwen

Enclave 'Holland'

- protest tegen belasting, opgelegd door grote mogendheden

- tegen oude dynastieën – burgerlijk protest tegen adel

- tegen corrupte Katholieke Kerk

- nieuw elan:

- voor zuinigheid met vlijt

- voor markt

- utilitaristisch (en opportunistisch)

- in de Nederlanden werd gekeken naar competentie en hadden ook 'gewone' burgers

- als De Ruyter, Tromp en Hein kans op een hoge positie – in landen als Frankrijk,

- Spanje en Engeland waren hoge posities voorbehouden aan de adel

maar ook hier: protest en volksopstand leidden zelf weer tot terreur en overheersing door een autoritaire minderheid

- religieus: kleine club religieuze leiders met politieke macht

- ook: adel versus 'gewone man' (rijke koopman/intellectueel)

- m.n. vluchtelingen waren bang voor een herhaling van waarvoor ze gevluht waren

- politiek: Holland speelt de baas over andere provincies

Relatief tolerant vanwege

- noodzaak verdediging – vele gezamenlijke vijanden

- noodzaak productie/handel: religie wordt privé-aangelegenheid

- maar ook: kleinzielig, kneuterig en gericht op snelle winst – de Republiek was beslist geen geoliede machine!

Groei Amsterdam e.a.

- mix culturen

- toestroom geld en kennis (nuancering invloed 'Hollandse koopmansgeest': de

Republiek is vooral groot geworden door kapitaal, kennis en gemotiveerde inspanning van vluchtelingen, niet door een 'karaktertrek' van autochtone bevolking)

In een huisje aan de rand van het Waterlooplein, later afgebroken i.v.m. de bouw van de Moses en Aaronkerk, werd in 1632 Baruch de Spinoza geboren. Het huis stond op een eilandje dat 'Vlooienburg' genoemd werd. Beide ouders waren gevluchte sefardim, uit Spanje/Portugal gevluchte joden. In Spanje werden i.v.m. de 'reconquista' (herovering) alle moslims en joden voor de keus gesteld: of je bekeren tot het katholicisme, of executie, of het land verlaten. Wie het laatste koos, mocht o.h.a. geld en boeken meenemen. Veel van deze mensen vluchtten naar Antwerpen, Rotterdam en Amsterdam. En toen Antwerpen weer in Spaanse handen kwam, trokken grote hoeveelheden vluchtelingen door van Antwerpen naar Amsterdam (waardoor plat Amsterdams tot op heden verwant is aan Antwerps dialect). Amsterdam groeide explosief, en kreeg ineens banken, universiteiten, en werd een internationale metropool, met alle vervuiling, woningnood en criminaliteit die het ook nu nog kenmerken. De vader van Spinoza (of d'Espinosa – de naam verwijst naar struikgewas met stekels – ons woord 'pin/pen' – punaise is verwant). Zijn moeder overlijdt wanneer hij 6 jaar oud is, en zijn vader 16 jaar later. Spinoza neemt samen met zijn jongere broer de handel in zuidvruchten van zijn vader over.

Over wat er dan gebeurt, is weinig bekend en veel gespeculeerd. In de romantische versie komt Spinoza vanwege zijn ideeën in conflict met het strakke regiem van de orthodox-joodse Portugese gemeenschap in Amsterdam e.o. Zoals vaak gebeurt, waren deze geëmigreerde mensen strakker in de leer, en banger om fouten te maken dan bewoners van het thuisland. Er werden, net als moslimgemeenschappen in onze tijd doen, religieuze leiders uit het thuisland ingevlogen om de juiste weg te wijzen, en dergelijke mensen verkondigen vaak niets anders dan absolute waarheid, wat zeker onder jeugd, snel tot protest en rebellie leidt. Een wat prozaïscher verklaring is dat Spinoza afwilde van financiële verplichtingen t.a.v. het noodlijdende familiebedrijf. Dat was onmogelijk onder de joodse wet, en ongewenst, want het zou de samenhang in de gemeenschap aantasten wanneer ook joden zich gingen gedragen als Hollandse kooplied. Spinoza's beroep op de Hollandse wetgeving werd door veel joden gezien als verraad.

Dat gevoel werd versterkt doordat hij zich, na het volgen van les op de joodse school, intekende als leerling bij de christelijke Latijnse school van de vrijgevochten Franciscus van den Enden. Daar maakte hij kennis met de ideeën van Descartes.

V.d.Enden was een kleurrijk figuur. Jezuïet, opgeleid in Antwerpen, uit de orde gegooid wegens 'dwalingen'. In 1645 startte hij een kunsthandel/uitgeverij in Amsterdam. Toen deze failliet ging, begon hij een Latijnse school. Volgens biograaf Colerus was Spinoza verliefd op de dochter van Van den Enden, Clara Maria. V.d.Enden was een fervent voorstander van democratie. Hij schreef een boek over (blauwdruk voor) een ideale staat in Amerika, op basis van vrijheid, gelijkheid en broederschap. In 1674 wordt hij beschuldigd van deelname aan een complot tegen Lodewijk XIV en opgehangen.

Hoe het ook zij, in 1656 werd Spinoza door de synagoge in de ban gedaan en uit de gemeenschap verstoten. Het kan zijn dat hij dat erg vond, maar misschien was hij ook opgelucht. Een mix van dergelijke emoties is natuurlijk ook mogelijk. Wie het weet, mag het zeggen. Feit is dat dergelijke banvloeken vaker werden uitgesproken, en weer opgeheven werden na een ritueel waarbij degene over wie de vloek was uitgesproken, op de drempel

van de synagoge ging liggen als teken van onderwerping, waarna de hele gemeenschap over hem heen stapte.

Spinoza deed dat niet. Hij verandert/vertaalt zijn voornaam in Benedictus, en wordt een zelfstandige burger in die zin dat hij niet aangesloten is bij welke religieuze organisatie dan ook. Dat is zeer ongewoon in die tijd. Volgens Jan Knol is hij daarmee een van de eerste buitenkerkelijke individualisten. Na een moordaanslag (overval?) vertrekt Spinoza uit Amsterdam. Hij leidt een wat zwervend bestaan, inwonend bij vaak eenvoudige lieden. In de loop der jaren verhuist hij naar Rijnsburg, en later naar (het toen nog landelijke) Voorburg, in 1664/65 woont hij in Schiedam (op de vlucht voor de pest), en in Den Haag waar hij in 1673 verdacht wordt van spionage, omdat hij een kennis bezocht in het door Spanjaarden bezette Utrecht. Hij is wereldberoemd geworden, maar tijdens zijn leven de Randstad niet uit geweest. Hij schrijft boeken, specialiseert zich in het slijpen van lenzen, en is een graag geziene gast in allerlei intellectuele loges van de upper ten in de Republiek.

Dat is vaak linke soep, want het zijn roerige tijden, en politieke en religieuze machthebbers zijn niet gediend van nog meer chaos en onzekerheid, veroorzaakt door zelfdenkende burgers. De tolerantie kende zijn grenzen. Wanneer wetenschappers, politici met een afwijkende mening, en filosofen met elkaar van gedachten wisselden, gebeurde dat vaak in het geheim, en boeken werden anoniem of onder pseudoniem gepubliceerd. En ook de relatieve anonimiteit van de grote stad kende zijn grenzen; Spinoza probeerde wat in de luwte te blijven door de rust van dorpjes als Rijnsburg op te zoeken. Maar ook hij durfde zijn werken niet onder eigen naam uit te brengen, en schreef ze volgens kenners in dermate ingewikkeld Latijn dat veel kerkelijke autoriteiten er in eerste instantie geen chocola van konden maken. Hij leefde eenvoudig, buiten de schijnwerpers/onder de radar, weigerde hoge posten als adviseur of professor, en wees allerlei toelagen en uitkeringen die hem werden aangeboden af. Spinoza had dus geen kapitaal, geen politieke macht, geen functie bij een instelling, was geen boegbeeld van een religie, was (op het eerste gezicht) geen polemist, en dat alles heeft hem waarschijnlijk regelmatig het leven gered – hij was (of oogde) niet bedreigend.

Ter illustratie van de spanningen in het tijdsgewricht dat we later 'de Gouden Eeuw' zijn gaan noemen: op het hoogtepunt van de conflicten met Engeland, Spanje en Frankrijk, die leidden tot tegenstellingen tussen allerlei belangengroeperingen, vooral ook tussen Oranjegezinden en republikeinen, worden in het rampjaar 1672 (radeloos, redeloos, reddeloos) de gebroeders de Witt vermoord (afgeslacht, gevild, opgegeten). Wraakzuchtige stadhouder Willem III speelt in die affaire volgens diverse historici een uiterst dubieuze rol. Spinoza was goed bevriend met Johan en Cornelis, en moest naar verluidt ondanks zijn goedaardige kakarkter door vrienden ervan weerhouden te worden om met geweld de moordenaars en aanstichters van de moord te lijf te gaan. Volgens anderen wilde hij in de stad een pamflet ophangen 'Ultimi barbarorum'.

En toen de toen al beroemde Duitse filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz hem in 1676 bezocht, gaf hij hem niet een exemplaar van zijn Ethica mee, waarschijnlijk omdat hij Leibniz onvoldoende vertrouwde. Spinoza bracht zo zijn lijfspreuk 'Caute' (pas op, wees voorzichtig!) in praktijk. Opmerkelijk: Leibniz en Spinoza voerden diverse lange gesprekken, die Leibniz in zijn memoires later reduceert tot 'een vluchtige ontmoeting'.

Mensen waren bang, hun leven niet zeker. Spinoza's gedrag moet beslist ook beïnvloed zijn door het lot van kameraad, leeftijdgenoot en zielsverwant Adriaen Koerbagh. Adriaen was

wat minder voorzichtig; hij stak zijn standpunt, dat godsdienst een kwestie was van 'bedrog en geweld', niet onder stoelen of banken. Kerkelijke autoriteiten waren not amused en veroordeelden hem tot 10 jaar Rasphuis, waar hout tot poeder werd geraspt t.b.v. de verfindustrie. Het was een voor die tijd moderne benadering: niet alleen straf, maar ook heropvoeding d.m.v. werk. Voor zware gevallen was het 'pompen of verzuipen': met een pomp in de kelder de vloed overleven. Koerbagh overleefde het zware regiem maar een paar weken.

Spinoza sterft in 1677, waarschijnlijk aan een longziekte, volgens sommigen een erfelijke, volgens anderen tbc. Zeker is dat jarenlang glas slijpen zonder mondkapje zijn longen geen goed gedaan zal hebben. Zijn familie weigert de erfenis (een stapel boeken), en de ban is tot op de dag van vandaag niet opgeheven.

Boeken van Spinoza

Tractatus de Intellectus Emendatione (1661) (verhandeling over de verbetering van het verstand) – een pleidooi voor het alsmat verbeteren van geestelijke werktuigen om tot inzicht in waarheid te komen

voorbeeld: Als je een kaars aansteekt of een raam open doet, verlicht niet jij de kamer, maar de zon of de kaars doet dat.

en: ideeën zijn geen levenloze, neutrale dingen, maar altijd gekoppeld aan praktijk (als ik denk aan een hond is dat altijd een specifieke hond in een specifieke situatie, met specifieke associaties) – determinatio est negatio (elk begrip wordt bepaald door het verschillend zijn van andere: eerst is er het geheel, en afzonderlijke entiteiten ontleen hun betekenis aan dat geheel

(door boeken over Descartes werd Spinoza beroemd in Europa, m.n. door de Tractatus Theologico-Politico berucht).

Tractatus politicus (1677) – oorlog is de natuurlijke toestand van de mens – doel van de politiek: veiligheid, vrede, vrijheid en blijheid – democratie is de meest natuurlijke staatsvorm ('de multitudino smeden tot één ziel, een levende politieke gemeenschap')

"Ik heb mij er ijverig op toegelegd het gedrag van mensen niet te bespotten, te betreuren of te verfoeien, maar alleen te begrijpen; zodat ik allerhande emoties, zoals daar zijn: liefde, haat, toorn, nijd, eerzucht, barmhartigheid en zo veel andere gemoedsbewegingen, niet als een gebrek, maar juist als eigenschappen van de menselijke natuur beschouwd heb. Het zijn dingen die net zo bij de natuur horen als hitte en kou, onweer en donderslagen bij het weer; dingen die, hoe onaangenaam ook, onvermijdelijk zijn en bepaalde oorzaken hebben."(1:4)

Er is een spanningsveld van de conatus van de staat en die van elk individu

Tractatus Theologico-Politicus (1670) – pleidooi scheiding theologie en filosofie + theologie en staatszaken – Bijbel is mensenwerk

Ethica – ordine geometrico demonstrata (1661-1677) – god/natuur – eenheid lichaam/ziel – geluk = vreugde van het inzicht – goed en kwaad zijn relatief (afhankelijk van belang)

Paradox: Hoe meer zicht je krijgt op je bepaaldheid door oorzaak/gevolg, hoe vrijer je wordt, want minder bepaald door emoties (= onwetendheid)

Spinoza's boeken werden anoniem, onder pseudoniem of posthuum uitgebracht, maar er circuleerden vele handgeschreven exemplaren onder vrienden en leden van genootschappen/discussieclubs.

Boeken over Spinoza

De eerste biografie dateert uit 1706, en is van de hand van Johannes Colerus

J.M.Lucas: "La vie et l'esprit de Monsieur Benoit de Spinoza" – Hamburg 1735

S.Nadler: "Spinoza; a life" - Cambridge 1999

Ik hou erg van de boeken van dominee Jan Knol, die Spinoza in eenvoudige, begrijpelijke taal uitlegt:

- "En je zult spinazie eten" – Amsterdam 2006
- "Spinoza, uit zijn gelijkenissen en voorbeelden" – Amsterdam 2007
- "Spinoza's intuïtie" – Amsterdam 2009

Verder:

= P.Moreau: "Spinoza en het spinozisme" Paris/Budel 2004

= M. v.Reijen: "Spinoza" – Kampen 2008

= W. v.Bunge: "Filosoof van de vrede" – Den Haag 2008

= M. v.Buuren: "Spinoza – vijf wegen naar vrijheid" – Amsterdam 2016

= (net uit) M. v.Buuren: "De essentie van Spinoza"

= K. Schuyt: "Spinoza en de vreugde van het inzicht" – Amsterdam 2017

= colleges H. v.Ruler op cd – ISVW 2011

= boekjes met samenvattingen van inleidingen in het kader van 'Filosofie voor een breed publiek' – te bestellen via Humanistisch Verbond Fryslân

Spinoza's filosofie

Spinoza wordt gerekend tot de rationalisten, de filosofen die het denkvermogen op de eerste plaats zetten, voor de ervaring. Maar in de Tractatus de Intellectus Emendatione, helemaal aan het begin van zijn carrière als auteur, geeft Spinoza de volgende beschrijving van de motivatie voor zijn inspanningen als filosoof:

"Nadat de ervaring mij geleerd had dat alles wat in het dagelijks leven veelvuldig voorvalt, ijdel en futiel is, en toen ik zag dat alle dingen die ik vreesde en waarvoor ik bang was, in het geheel geen goed of kwaad in zich bevatten, tenzij de ziel ertoe bewogen wordt, kwam ik uiteindelijk tot het besluit om te gaan onderzoeken of er iets bestaat dat een waarachtig goed is, dat zich laat verwerven en dat alleen, zonder alle overige goederen, in staat is de ziel te vervullen; dat wil dus zeggen of er iets bestaat waarvan ik, nadat ik het gevonden en verworven had, eeuwig zou kunnen genieten in een voortdurende en maximale vreugde."

(Tractatus de Intellectus Emendatione 1:1)

Materialisten stellen dat geest voortkomt uit materie, idealisten beweren het tegenovergestelde. Spinoza stelt dat beide kanten zijn van dezelfde medaille.

Spinoza was zowel aanhanger/volgeling van Descartes als tegenstander: net als Descartes wilde hij verschijnselen begrijpen via wiskunde/logica, maar hij was het niet eens met Descartes' dualisme (res cogitans/res extensa) en de rol van God daarin.

Al tijdens zijn leven, maar zeker ook na zijn dood hebben veel mensen pogingen gedaan om, individueel en groepsgewijs, te begrijpen wat Spinoza op papier heeft gezet, en om van gedachten te wisselen over de implicaties ervan. M.n. de Ethica is taaie stof, maar als je voldoende tijd en energie investeert in de bestudering ervan, uiterst inspirerend. Maar je bent er zomaar een jaar, of langer, mee bezig. Ik heb dan ook op geen enkele manier de pretentie om hier in een uurtje Spinoza's oeuvre uitputtend te behandelen. We komen niet verder dan wat filosoof René Gude 'grasduinen' noemde: een beetje snuffelen. En als hiermee enig inzicht wordt geboden en wellicht interesse is gewekt voor verdere studie, ben ik al dik tevreden.

Ik heb een aantal basisideeën/-concepten van Spinoza op een rijtje gezet. We fietsen er in sneltreinvaart doorheen, dan kun zich er desgewenst de komende maanden/jaren verder in verdiepen.

[bij voldoende belangstelling kunnen we bijv. nog een bijeenkomst beleggen om van gedachten te wisselen a.d.h.v. de documentaire uit 2015 van prof.dr. Wiep van Bunge]

Voor nu volstaan wat kreten/slogans/basisideeën:

= substantie/attributen/modi

= sub specie aeternitatis (René Gude: emotiemanagement + tegen kortzichtigheid)

= deus sive natura (het maakt niet uit hoe je het noemt)

Wonder = God gaat tegen zijn eigen wetten in om te laten zien dat hij bestaat (alsof de natuurwetten al niet wonderlijk genoeg zijn)

Natuur = natura naturans (scheppend - krachten) + natura naturata (geschapen - verschijnselen)

= conatus – bezieling (mens niet centraal)

van κωνω = ijverig proberen, zich inspannen (diakoneoo = dienaar zijn – diaken)

Er zo lang mogelijk willen zijn, naar eigen aard. Alleen grotere kracht van buitenaf kan bestaan stoppen.

= kennisverwerving

Drie soorten, in oplopende volgorde van nauwkeurigheid/betrouwbaarheid:

- verbeelding (imaginatio) – losse kennis, weinig verband – van horen zeggen (dus ook bijvoorbeeld je geboortedatum) – taal/woorden (dus ook de bijbel) – voorbeeld: kaas + wijn gekocht – voorbeeld Spinoza: koopman die rekent volgens formule, maar deze niet begrijpt [van buitenaf]
- onderzoek (ratio) – verbanden zoeken (een wiskundige die de formule kan uitleggen) [van binnenuit]
- intuïtie – onmiddellijke kennis, zonder redeneren (genie met direct inzicht in oplossing – oprechtheid) [beide]

= affecten (ook emoties zijn natuurverschijnselen)

“Wie begrijpt dat iemand niet anders kan doen dat wat hij doet, raakt niet geëmotioneerd, maar handelt effectief; als het water stijgt, heeft het weinig zin om er boos op te worden; dan bouw je een dam.”

Discussie (die vrijwel meteen na publicatie begon – let wel: in een door en door religieuze samenleving waarin de elite bestond uit religieuze autoriteiten):

= goed/kwaad – er is geen zonde, slechts onwetendheid (de staat werkt wel met goed/kwaad, maar dat zijn veranderlijke wetten, geen natuurwetten – voorbeeld van Jan

Knol: twee mannen, een met gif en een bloot, staan aan de kant van aan water – wie de politie het eerst oppakt, verschilt per tijdperk – je kunt daar nu #metoo aan toevoegen)

= alles is perfect (≠ volmaakt) – onze wereld is de enig mogelijke, want resultaat van oorzaak/gevolg – ‘volmaakt’ = vergelijking met model (= verbeelding) – Spinoza: ‘neem de wereld zoals hij is, vergelijk hem niet met een imaginaire’

= vrijheid/vrije wil (kennis = vreugde/vrijheid) – en volgens journalist en Spinoza-kenner Rudi Rotthier is inzicht zo’n beetje de enige factor voor geluk die we enigszins zelf in de hand hebben; de factor ‘inzicht’ is betrouwbaarder dan de overige: lust, eer en geld.

Knol: Niemand is zo tegen de vrije wil als Spinoza, en bij niemand vind je zoveel vrijheid als bij hem.

Spinoza’s invloed

Het is bijzonder dat in een periode vol felle politieke tegenstellingen, religieuze conflicten, botsende visies en belangen, een uiterst bescheiden man zoveel aandacht trok en invloed kreeg. In onrustige tijden trekken vooral trumpiaanse mensen aandacht en macht naar zich toe. Spinoza was zo’n beetje in alle opzichten het tegenovergestelde van iemand als Trump, en toch kreeg hij het voor elkaar om vele malen meer invloed te hebben, tot op de dag van vandaag, bijna 350 jaar na zijn dood. Zijn persoon en filosofie zijn blijkbaar door de eeuwen heen aantrekkelijk en inspirerend voor :

= wetenschappers – Goethe, Nietzsche, Multatuli, Einstein (‘Ik geloof in Spinoza’s God die zich toont in de harmonie van het bestaande’)

Noot: Prof. Wiep v.Bunge stelt dat Spinoza al lange tijd vooral populair is onder leken; de meeste academische filosofen laten hem links liggen. In de publieksfilosofie speelt Spinoza echter een belangrijke rol, zeker in de afgelopen 25 à 30 jaar.

= ideologen – nationaal-socialistische mystici waren zeer geïnteresseerd in katharen, tempeliers, maar ook in Spinoza - boek I.Yalom

= romantici – volgens filosoof Charles Taylor is Spinoza ‘een voorbode van dat grote, quasi-pantheïstische besef van een kosmische geest die de hele natuur doordringt en die in de mensheid tot uitdrukking komt’

= moderne wereldburgers – al tientallen jaren overall studieclubs – steeds weer nieuwe boeken, nieuwe interpretaties

Spinoza verdween in de 18^e eeuw door druk van protestantisme en katholicisme wat naar de achtergrond. In het midden van de 19^e eeuw zorgde theoloog/filosoof/letterkundige Johannes van Vloten (1818-1883), vriend van Multatuli, voor een revival. De nieuwe staat Nederland was op zoek naar regels voor goed burgerschap en V.Vloten formuleerde een vernieuwd spinozisme: perfectioneer je eigen bestaan! zoek het beste in jezelf! vertrouwen in de eigen rede + liefde voor de gemeenschap

In onze tijd wordt Spinoza i.v.m. zijn seculiere, wetenschappelijke benadering beschouwd als modern, zijn tijd ver vooruit. Anderzijds plaatst Wiep v.Bunge hem in de middeleeuwse traditie i.v.m. de grote plaats van levensbeschouwing in Spinoza's filosofie: zoeken naar geluk, filosofie als levenskunst.

Discussie:

Wat gebeurt wanneer je Spinoza loslaat op bijv.

- Trump
- gele hesjes

Ik sluit af met een stelling uit de Ethica: "Gelukzaligheid is geen beloning voor de deugd, maar de deugd zelf; we verheugen ons niet in de deugd omdat we onze lusten beteugelen, maar zijn juist in staat ze te beteugelen, omdat we ons in de deugd verheugen."